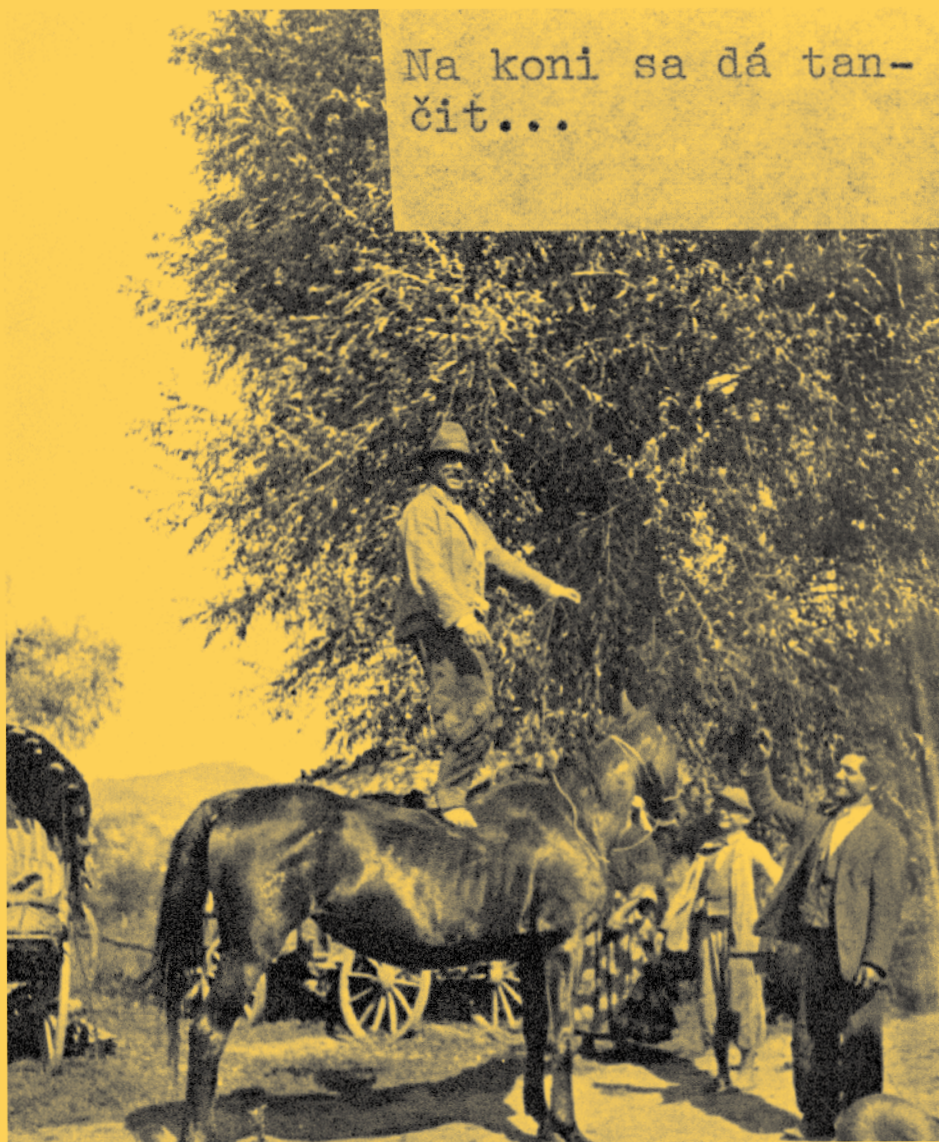

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2016

Na koni sa dá tan-
čiť...

Romano džaniben

časopis romistických studií | 23. ročník | 2/2016

Na obálce:

Borovanští Romové zachyceni Jozefem Kolarčíkem-Fintickým ve Finticích u Sekčova.

Muže na koni se nepodařilo identifikovat. Muž pod koněm je borovanský Rom přezdívaný Dadki, vedle něj stojí jeho syn Partyty. Identifikovala je Dadkiho nejmladší dcera Sedra narozená ve čtyřicátých letech 20. stol., nyní žijící ve Velké Británii. | Autor: Jozef Kolarčík-Fintický | Uložení originálu: Slovenská národná knižnica - Literárny archív; sign. A XXVI-489; fotografie: „Cigán tancuje na koni“, Fintice pri Sekčove.

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

Markéta Hajská „Polokočovníci“ / Migrační trajektorie olašských Romů na Prešovsku od poloviny 19. století až do zániku kočování	7
Jan Ort Migrace z východoslovenské vesnice. Historický přehled a současné modely	39
Plamena Stojanová Sociální a ekonomické změny v životě bulharských „občanů cikánského původu“ (1944–1989)	71

NERECENZOVANÁ ČÁST

Milada Závodská a Lada Viková Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – nálezová zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946	107
Pavel Kubaník, Jan Ort Sas o ľudos pre bida. Paľis imar lokores avilam ke amende, the o gadže the o Roma. / Lidé na tom byli špatně. Potom už jsme pomaloučku přišli k sobě, i gádžové i Romové. Rozhovor s paní Zuzanou Sivákovou	125
Jan Ort O Roma Miroľatar / Romové z Miroľe	145
Andrej Giňa a Stáňa Miková Pozdravy do/z Rokycan	159
RECENZE ANOTACE	193

Migrace z východoslovenské vesnice. Historický přehled a současné modely ^{2,3}

Abstract

The article presents the results of a long-term ethnographic research in a village in north-eastern Slovakia. It focuses on the topic of work migration of local Roms into the Czech Republic, based on a detailed insight into the situation in its source locality. The migration is perceived in synchronic as well as diachronic perspective, and placed into the context of migration of the local population in general, as well as in the context of economic strategies pursued by its Romani inhabitants in particular. The work migration is also compared with another important strategy of socio-economic mobility, the movement of Roms from the local Romani settlement into the non-Romani village neighbourhood.

Key words

Roms, migration, economic strategy, social mobility, interethnic relations, east Slovakian village

1 Autor je magisterským studentem romistiky na FF UK a antropologie na FHS UK.
E-mail: honza.ort@gmail.com

2 Tento článek je výsledkem badatelské činnosti podporované Grantovou agenturou České republiky v rámci projektu „Migrace českých a slovenských Romů do velké Británie a Kanady“, reg. č. 15-02702S.

3 Za podnětné poznámky k textu bych chtěl poděkovat recenzentům a redakci časopisu *Romano džaniben*, především pak Heleně Sadílkové.

Úvod

Třetí den mého pobytu ve vesnici Jolany⁴ jsem stál v dešti před hospodou se zhruba šedesátiletým mužem, který si téměř dokonalou češtinou stěžoval, že v jeho rodné vesnici zakázali v hospodě kouřit. Rodák z Jolan před několika desítkami let odešel jako mladý za prací do Ostravy, oženil se tam a už tam taky zůstal. V Jolanech má dům, jezdí tam asi dvakrát ročně na návštěvu. Sám, bez ženy. Jeho žena by tu prý nevydržela, on vydrží nejvíc týden. Prý už tu není co dělat. Nad mým plánem zůstat tu deset měsíců kroutí hlavou: „Vydržíš maximálně měsíc, tady fakt není nic.“ Nuda a absence pracovních příležitostí byly po dobu mého výzkumu častým tématem hovoru obyvatel vesnice. Jednou z možných cest z takové situace byla pracovní migrace do České republiky.⁵ Plánované výjezdy za prací dopadaly různě, někdy pracovní skupiny či jednotlivci do České republiky vůbec neodcestovali, někdy se vrátili po několika dnech, jindy trvaly výjezdy za prací i několik měsíců nebo byly přetaveny v dlouhodobý pobyt. Předkládaný text sleduje situaci východoslovenské vesnice, která se nachází v oblasti s velmi mizivými pracovními možnostmi. Vesnice, podobně jako mnohé další v okrese, se postupně vylidňuje především díky pracovní migraci Nero- mů do měst v rámci Slovenska, v některých případech ovšem i do České republiky, respektive do Anglie. Zvyšuje se procentuální podíl Romů na celkovém počtu obyvatel obce, i když i oni odcházejí za prací, a to převážně do České republiky. Jejich migrace ovšem není trvalá, v drtivé většině se jedná o krátkodobé, více či méně úspěšné pracovní výjezdy. Předkládaný text si klade za cíl shrnout historii migračních pohybů ve vybrané lokalitě a modely migrací současných. Na migraci budu nahlížet jako na ekonomickou strategii, která však má nutně přesah do sociálních vztahů, ať už sledované vesnice nebo konkrétně dané romské komunity. Soustředím se tak na vztahy v rámci zdrojové lokality pracovní migrace, skrze které je na migraci samotnými aktéry nahlíženo, a do kterých tato migrace rovněž zpětně promlouvá. V textu poukážu na to, že v kontextu dané vesnice není pracovní migrace specificky romskou ekonomickou strategií, může ale přinášet specificky romské zkušenosti. Detailním vzhledem do vztahů v rámci zdrojové lokality by měl příspěvek posloužit jako doplnění studia migrací Romů, které se orientuje především na situaci v lokalitách cílových.

1 Metodologie výzkumu

Text primárně vychází z dlouhodobého etnografického terénního výzkumu v obci Jolany, kde jsem v letech 2014–2015 bydlel 10 měsíců u jedné z místních

4 V textu používám smyšlené jméno obce, stejně tak jsem změnil iniciály citovaných jolanských obyvatel.

5 Pokud budu v textu psát o migraci od devadesátých let dále, tedy přibližně od rozdělení Československa, budu psát o migraci do „České republiky“. Pro předchozí období budu psát o migraci do „českých zemí“, pokud se nebude jednat o specifické město nebo nebude zmíněno jinak. Při citaci jolanských obyvatel se budu držet jimi používaného termínu „Čechy“, v romštině *Čechi*.

romských rodin. Ačkoli jsem se v rámci výzkumu zaměřoval na interetnické vztahy, konstruování a překračování hranic mezi Romy a Neromy v každodenním životě (tedy tématu, které se nutně týká obou jmenovaných skupin), pozornost jsem věnoval především romské komunitě v obci. Stěžejním důvodem bylo moje studijní zaměření: jakožto magisterský student romistiky jsem se chtěl ubytovat u některé z romských rodin, abych vedle uvedeného výzkumného záměru mohl provádět tematicky širší a zároveň důkladnější etnografický výzkum mezi Romy. Ve vesnici jsem tak od začátku vystupoval jako student, který se o Romy zajímá a mluví romsky. Rusínštinu, primární jazyk většiny místních Neromů a hlavní komunikační jazyk společný pro všechny obyvatele obce, jsem se nikdy pořádně nenaučil. Uvědomuji si jistou nevyváženost dat získaných od Romů a Neromů, která byla způsobena na jedné straně vlastním studijním zájmem a jazykovou (ne)kompetencí, na druhé straně tím, že v obci nedocházelo k častějším interakcím mezi Romy a Neromy.⁶ U tématu migrace se zmíněná nevyváženost projevila tak, že zatímco u Romů jsem se mohl účastnit i spontánních diskusí a plánování pracovních výjezdů, vyprávění migračních zkušeností a konečně i setkání s některými Romy přímo v českých městech v rámci jejich krátkodobých pracovních výjezdů, u Neromů jsem byl odkázán většinou pouze na formálnější rozhovory, které mi pomohly jejich migrační pohyby jen základně zmapovat. Etnografický výzkum byl téměř výhradně prováděn ve zdrojové lokalitě migrace na Slovensku, výzkum v lokalitách cílových byl omezen na analýzu rozhovorů a několik krátkých návštěv romských pracovníků v českých městech.

2 Charakteristika lokality

Vesnice Jolany leží v okrese Svidník na severovýchodním Slovensku v historickém regionu severní Šariš. Ve vesnici se nachází hospoda spojená s malým obchodem, řecko-katolický kostel spolu se hřbitovem, na kterém jsou viditelně oddělené romské a neromské hroby. Budova školy chátrá a již neplní svoji původní funkci, místní děti tak dojíždějí do školy ve vedlejší vesnici, kterou v posledních deseti letech navštěvují navíc již jen výhradně romští žáci. V Jolanech žije asi 180 obyvatel, přibližně polovinu z nich tvoří Romové, druhou polovinu v drtivé většině Rusíni. Romové žijí v koncentraci uprostřed obce, sami toto místo označují *pre vatra*⁷ – „na osadě“. Označení „osada“ v tomto kontextu vnímám jako místo symbolicky oddělené od zbytku obce, v chápání obyvatel vesnice je to místo

6 Přes nekonfliktní vztahy v obci probíhala, jak sem již uvedl, většina romských a neromských interakcí spíše odděleně. Romové a Neromové seděli odděleně i při oficiálnějších společenských událostech (např. grilování v rámci sportovního dne na vesnickém hřišti nebo rozloučení s odcházejícím knězem v místním kulturním domě). Do bližší interakce s Neromy jsem se tak vedle formálnějších rozhovorů dostával především jako doprovod Romů, typicky když byli Romové pozváni na práci pro své neromské sousedy.

7 Termíny a výpovědi v romštině a slovenštině zapisuji kurzívou. V kurzívě jsou uvedeny i překlady výpovědí do češtiny.

vyňaté z veřejného prostoru vesnice, místo, které symbolicky náleží jeho obyvatelům, tedy Romům. Osadu tvoří dvě *bitovki* – obecní byty nižšího standardu, které si Romové postavili v rámci evropského projektu v roce 2006 na místě původních dřevěných domů. Kromě toho žijí tři romské rodiny (jedná se o třígenerační rodiny) *maškar o gadže* – „mezi gádži“ ve zděných domech ve vesnické zástavbě. V okrese s minimálními pracovními příležitostmi se Neromové z vesnice stěhují do měst za práci a Romové většinou zůstávají. Odchod Neromů a přirozený přírůstek Romů způsobují zvyšující se procento Romů v rámci celkového počtu místního obyvatelstva. V době mého výzkumu tak Romové tvořili už bezmála polovinu z celkového počtu obyvatel obce, současně více než polovinu neromského obyvatelstva tvořili důchodci.

2.1 Charakteristika vztahů v obci

Když obyvatelé obce referují o vztazích mezi Romy a Neromy, vyzdvihují absenci konfliktů a v některých kontextech i přímo absenci rozdílu mezi oběma skupinami. Ta se objevuje i v následujících výpovědích jolanských Romů:

„My, co žijeme tady ve svídnickém okrese, tak už žijeme více s gádži než s Romy. [...] Že jdeme i do hospody, vždyť to vidíš. [...] Tady u nás není rozdíl, že já jsem Rom a on je gádžo. Ne, [to] tady není.“⁸

„Já ti říkám, že tady není rozdíl mezi Romy a mezi gádži. [...] My jsme byli vždycky, Jolany, jolanští Romové byli vždycky nejslušnější Romové ze svídnického okresu.“⁹

Z výpovědí je patrné, že deklarace absence rozdílu obsahuje implicitní vymezení se vůči jiným Romům, ať už na úrovni okresu či vesnic. Druhá výpověď zároveň ukazuje, že podobné formulace současně přejímají diskurs primárně „problémových“ Romů. Deklaraci absence rozdílu mezi Romy a Neromy v Jolanech jsem ale zaznamenal i z neromské strany. Jiná výpověď neromských vesničanů ukazuje, že i jejich hodnocení místních Romů je založeno na poměřování. Tentokrát se hranice drží úrovně vesnické:

*„[Romové ze sousední vesnice] sú hnusní.“
„Naši ešte takí, ešte môžu byť.“*

8 Nahrávka č. 2015-03-06-01, rozhovor s M. L. a O. L., 6. 3. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: *„Amen adej so dživas kada svídnicko okresis, ta amen ima buther dživas le gadženca, sar le Romenca. [...] Že amen džaba ci are karčma, sem dikbes. [...] Kadaj ke amende nane rozdělís, že me Rom a jov gadžo. Na, kadaj nane.“*

9 Nahrávka č. 2014-12-22-01, rozhovor s J. K. a M. K., 22. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: *„Kadaj tuke pbenav, kadaj nane rozdílós maškar o Roma, maškar o gadže. [...] Amen samas furt, e [Jolaňa], [Jolaňakere] Roma furt jekslušneder Roma samas pro svídníakero okresis viblasimen, furt.“*

„Kus kultúrnejší. [...] [Romové ze sousední vesnice] tak to ešte celkom inakšia mentalita, naši to ešte okej. Nekradnú ani neberú, také nič, ani nerobia také vyjtržnosti. Takže ako my tu, že nemali sme ani plot, ani ničoho. Ale nikto nič nezobral.“¹⁰

Sociolog Kobes připomíná, že takový způsob poměřování je přirozený a současně má svoji dynamiku. Obyvatelé jím zkoumané vesnice se „[v] jistých situacích vymezují vůči Čechům, Polákům, Maďarům, Němcům či Ukrajincům. V dalších případech konfrontují svůj region s ostatními oblastmi Slovenska. V jiných situacích staví svoji obec do protikladu se sousedními obcemi“ (2012: 12). Stejně jako Neromové v Jolanech pak tito vesničané ustanovují kategorii „naši Romové“, která příznačně odhaluje jejich ambivalentní vztah k Romům v obci. Podle Kobese tak označení „naši“ odkazuje k zahrnutí Romů do vesnického společenství a sdílení charakteristického způsobu života (Scheffel v obdobné situaci jiné vesnice používá Bourdieho koncept *habitu* – 2014: 117), označení „Romové“ však současně odkazuje k jejich odlišnosti (Kobes 2012: 14). „[N]aši Romové“ [tak jsou] vnímání v jistých situacích jako majoritní obyvatelé, v jistých situacích je naopak kladen důraz na jejich romský původ“ (Kobes 2012: 28). Kobes se také drží metodologického apelu Burawoye (1998): lokální případovou studii je nutné rozšířit o makro úroveň a antropologický „terén“ nevnímat jako jedno místo, ale naopak zahrnovat do své studie i sociální vztahy a jednání za hranicí sledované obce (srov. též Grygar 2016: 17–41). V tomto směru Kobes uvádí, že „[d]o určité míry pozitivní status vyplývající z konceptu „naši Romové“ je funkční pouze na lokální úrovni.“ Mimo lokálně vyjednávané vztahy jsou totiž tito Romové prostými negativně vnímanými stereotypizovanými „Cigány“, a tak je s nimi i zacházeno (Kobes 2012: 24). V případě Jolan lze zobecnit, že součinnost státních a lokálních politik se podílí na marginalizaci Romů, která se v obci projevuje v jejich částečné prostorové segregaci (ztížené možnosti v pohybu mimo osadu, která je vnímána jako romská), zažitém paternalismu v rámci lokálních vztahů (typicky v rámci neformální ekonomiky, viz níže; srov. Grill 2008) a za hranicemi vesnice i v segregovaném vzdělávání, symbolickém ponižování na úřadech či přímé diskriminaci na trhu práce.

2.2 Pohyb Romů z osady

Součinnost politik a jednání aktérů na různých úrovních vedoucích k marginalizaci místních Romů lze přiblížit na příkladu teritorializace Romů, resp. sídelní struktury sledované obce a místa, jaké v ní Romové zaujímají. V rámci charakteristiky obce jsem výše pro rozmístění romských obydlí v obci uvedl distinkci *te bešel pre vatra* / „bydlet na osadě“ oproti *te bešel maškar o gadže* / „bydlet mezi gádži“. Podle místních Romů se pojí se životem v osadě specifické mechanismy

10 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

sociální kontroly, které mají negativní dopad na možnost pozitivně vnímané socioekonomické mobility jedinců, typicky v souvislosti se vzděláním.¹¹ Bydlení mimo osadu oproti tomu má potenciál vyššího sociálního statusu v rámci romské komunity i celé obce. Takovou mobilitu je však nutné stvrdit příslušným jednáním, které se bude blížit „gádžovskému“ vnímanému způsobu života. V opačném případě se na místo vyššího sociálního statusu dostavovalo ze strany Romů částečné opovržení vzhledem k promarněné příležitosti, ale i situační distanc od takových rodin. Ty totiž následně v očích Neromů jen potvrzují obraz zakořeněné neschopnosti žít „spořádaný život“, která má u Romů spočívat v jejich (vrozené) „mentalitě“. Jak ukazuje výpověď jolanské Romky R. K., takové případy pak mohly sloužit jako argument pro odmítnutí prodeje pozemku jiným Romům:

„Byla jsem u jedné gádžovky, co jsme od ní chtěli koupit pozemek. Tak mi řekla, že v žádném případě. [...] A to bylo kvůli jedné rodině, kvůli druhé rodině, kvůli třetí rodině [které žijí ‚mezi gádži‘]. Neprodali mi.“¹²

Neochota Neromů nechat Romy bydlet v běžné vesnické zástavbě je pro Romy základní překážkou v překonání stanovené hranice na úrovni lokálních vztahů. I při případné individuální ochotě Neromů pozemek prodat bývá silnější solidarita mezi neromskými vesničany, která počítá s udržením zavedených pořádků. Takto vypovídá neromská vesničanka M. G.:

„Tak napríklad my máme pozemok na predaj, medzi dvoma domami. No a určite by sme nedali Roma. Nie kvôli tomu, že nechceme to prodati Romom, ale kvôli tomu, že tí by si nepriali a človek nechce mať zlé vzťahy v také malé dedine. Že tak je, bo Rom je len Rom.“¹³

Bývalá starostka obce navíc upozorňuje, že ve většině případů je dohoda mezi neromskými vesničany přímo nutná (a těžko představitelná), a to vzhledem k nevypořádanému vlastnictví pozemků:

11 F. K., jeden z Romů žijících v osadě, k tomu uvádí: „Nám by strašně pomohlo, kdyby Romové byli více vzdělaní. To by nám strašně pomohlo. [...] Takhle jsme na té podělané osadě, děti přijdou ze školy, svléknou se a hned ven, blbosti. Stačí aby mezi deseti bylo jedno hloupé dítě. Může být devět chytrých dětí a desáté hloupé – všechny budou hloupé.“ (Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., Jolany, vedl Jan Ort.) Originál: „Amenge strašne pomožindabas, že te bi ulabas o Roma buther vzdělímen. Strašne bi amenge pomožindabas. [...] Kavka sar amen sam pre kodi vatra zkurveno, aven khere o čhave andal e škola, čbíven pen tele, avri, chujovini. Stačinel jekh dilino čhavoro ča mi jel maškar o deš džene. Mi jen eňa godaver čhavore a dešto jekh mi jel dilino kar – savore hine diline kara.“

12 Nahrávka č. 2016–09–27–04, rozhovor s F. K., R. K. a M. S., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Me somas ke jekh gadži, so kamlam te cinel o pozemkos. Ta phendža mange, že v žiadnom prípade. [...] A oda sas bijal jekh rodína, bijal e dujto rodína the bijal e trito rodína. Na bikende mange.“

13 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor s D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

„Proste boli parcely rozkúskované. Teraz: po [rodině] S. zdedil J., jeho dcéry. Jedna je vo Svidníku, jedna kdesi býva pri Bardejove. Shodli by sa oni, že by predali Rómovi? Neverím. Dalšia tretina majú ďalší [z rodiny] S., ktorých je päť. Jednoducho tam nájdete človeka, ktorý povie: Ja to nedám, ja to nepotrebujem predat,‘ a nedá. Nie sú tie veci dotiahnuté tak, aby bol jeden vlastník na tej parcele, hej?“¹⁴

Další nespornou překážkou jsou ale i omezené finanční možnosti jednotlivých romských rodin. Na takovém omezení se opět podílí řada ekonomických, politických i sociálních faktorů. Ekonomická marginalizace regionu jako celku, ale i marginalizace Romů, jejich více či méně přímá diskriminace na trhu práce či ve vzdělávání.

Na teritorializaci Romů se však podílí i konkrétní lokální politiky, které je nutno vnímat v rámci obecnější tendence státní, potažmo evropské politiky vůči existujícím romským osadám. V Jolanech tak byly v roce 2006 v rámci evropského projektu zbourány původní dřevěné domy tvořící místní romskou osadu, a na jejich místě bylo postaveno osm bytů ve dvou bytových blocích. Na výstavbě těchto bytů a bourání původních domů byli zaměstnáni Romové samotní a dle projektové smlouvy si práci na výstavbě bytů odpracovali dvacet procent jejich ceny, po třiceti letech placení nájmu od data kolaudace pak mají tyto byty připadnout do jejich úplného vlastnictví. Takto nastavený projekt v dlouhodobé perspektivě konzervuje sídelní strukturu obce společně s existencí romské osady.

Postupným rozšiřováním jednotlivých rodinných celků je v rámci daných domácností vyvíjen tlak na nově zakládané mladé rodiny, aby si našly bydlení vlastní. V tradičně virilokálním příbuzenském systému odcházejí mladé ženy do domácnosti svého muže. Mladí muži v Jolanech byli někdy nuceni tento model narušit – vzhledem k popsané těžké prostupnosti hranice osady se museli někteří přestěhovat do domácnosti své ženy. Zpravidla to bylo v těch případech, kdy byli v domácnosti více než dva bratři, kteří se tak museli se svými rodinami i společnými rodiči vejít do bytu o třech menších místnostech (včetně kuchyně). T. K. se takto vzniklou situaci pokoušel řešit přístavbou za novými bytovkami, narazil však opět na nevypořádanost vlastnictví pozemku, a přestěhoval se tak mezi Romy do domku ve vedlejší vesnici (rodné vesnici své ženy).

14 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

Obrázek č. 1. Rozmístění romských obydlí v obci. Letecký snímek z Esri, DigitalGlobe, GeoEye, Earthstar Geographics, CNES/Airbus DS.

Rodiny, které žijí „mezi gádži“, se k takovému bydlení dostaly za různých okolností. První rodina (na obrázku č. 1 pod písmenem „A“) přišla k pozemku koncem šedesátých let díky financím z pojistky za úraz v továrně na pile. Samotná koupě pozemku byla umožněna díky sporu dvou neromských vesničanů a prodej pozemku „Cigánovi“ měl být formou pomsty jednoho z nich. Výstavba nového domu, jak vypovídají romští i neromští obyvatelé vesnice, se ovšem neobešla bez konfliktů, včetně opakovaného zasypávání základů ze strany neromských sousedů. Druhá rodina (na obrázku č. 1 pod písmenem „B“) koupila dům na konci sedmdesátých let od vesničanky, která v té době byla již vdaná v jiné obci. Tento prodej neměl být doprovázen žádným konfliktem, podle neromské vesničanky P. G. i díky umístění domu samotného:

„Tam už nebyl nikto z tej rodiny, že im bylo už jedno, komu dajú. Keby to bylo dakde tak, že v strede obce, tak to by to možno nezrobili.“¹⁵

Třetí rodina (na obrázku č. 1 pod písmenem „C“) se do Jolan přistěhovala ze sousední obce (ovšem rodina je s jolanskými Romy příbuzensky provázaná). Dům její členové získali do vlastnictví jako bývalou ubytovnu pro místní lesníky. Žili v něm v podnájem v osmdesátých letech a v roce 2004, když se dům prodával, měli jako poslední nájemníci přednostní právo k jeho koupi.

Uvedené příklady potvrzují, že na bydlení „mezi gádži“ lze dosáhnout jen za velmi specifických okolností. Takto prolomená hranice však není prolomením trvalým. I v romských domácnostech žijících „mezi gádži“ se postupně musí vypořádávat s nedostatkem místa pro nově zakládané mladé rodiny. Při snaze získat pozemek a vybudovat dům čelí do velké míry stejným překážkám jako Romové z osady. Jak

15 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

jsem uvedl výše, dřívější získání bydlení „mezi gádži“ z nich totiž nesnímá stigma nepořádných „Cigánů“. ¹⁶ V domácnosti „C“ se tak jeden syn oženil v Čechách a tam už nastalo zůstal. Jeden syn v domácnosti „B“ se přestěhoval k ženě do sousední vesnice. V ostatních případech rodiny přistoupily k výstavbě nových domů (ať už dřevěných, nebo zděných) na původně získaném pozemku, a to i přes deklaraci snahy vyhnout se vzniku „další osady“ a přes snahu zajistit si bydlení jinde ve vesnici. V tomto kontextu vyznívá poněkud paradoxně komentář jednoho neromského vesničana D. G., který právě hrozícím vznikem další romské osady teritorializaci Romů obhajuje:

*„To také, Rom koupí, jeden, a potom sa ich tam nastahuje celá famelija a je tam vatrisko.“*¹⁷

Vznik „vatriska“ je tak možné vnímat jako důsledek lokální praxe a marginalizace Romů obecně, ze strany neromských (jak jsem ukázal výše, tak i romských) vesničanů je však vnímán jako důsledek vrozených romských vlastností.

2.3 Internalizace hranic

Přesto, že jsem se na příkladu sídelní struktury snažil ilustrovat existující hranice mezi Romy a Neromy, každodenní jednání zástupců obou skupin nevede zpravidla k žádným sporům či konfliktům. Stejnou situaci pozoruje Scheffel u „Romů a Slováků“ ve Velkém Šariši, kteří „se naučili eliminovat etnocentrismus a vyhýbat se excesům ve vzájemných interakcích, a to nikoliv z věrnosti k rovnostářskému multikulturalismu, ale kvůli pragmatickému zabránění otevřenému konfliktu“¹⁸ (Scheffel 2014: 144). Takto lze nahlížet i na situaci obyvatel Jolan, je však nutné si připomenout, že výchozí situace romských a neromských vesničanů je z mocenského hlediska asymetrická. Udržování nekonfliktních vztahů ze strany Neromů v dané obci tak může být paradoxně nahlíženo také jako mechanismus konzervující lokální paternalismus, který produkuje a stvrzuje nerovné pozice v rámci sociální hierarchizace obce. Takto vnímané pragmatické jednání místních Neromů připomíná romská vesničanka O. L.:

*„Takhle do očí to gádžo Romovi neřekne, protože by to od něj schytil. Jeden druhého pomlouvají. Ale kdyby tak mluvil před Romem, tak by hned dostal. Gádžové jsou tady všichni takoví. Já ti říkám, Slováci, ti jsou všichni divní.“*¹⁹

16 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

17 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor se D. G. a P. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

18 Originál: „[T]he Roma and the Slovaks of Velký Šariš have learned to curb ethnocentrism and to avoid excess in their interactions not out of allegiance to the ideals of egalitarian multiculturalism, but because of a pragmatic inhibition against open conflict.“ (Překlad vlastní.)

19 Nahrávka č. 2016–09–27–01, rozhovor s O. L. a K. L., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Kavka andro jakha o gadžo Romeske na phenla, bo bi peske chudelas pativ. Jekh avres obvarinen. No ale te paš o Rom vakerlas, ta bi peske maj chudelas. O gadže hine kadaj savore kajse. Phenav tuke, o Slovaka, savore kajse jebnuta.“

Její výpověď silně rezonuje s tím, jak Frantz Fanon, stěžejní představitel postkoloniálního myšlení,²⁰ popsal „past neutrality“, respektive post-koloniální situaci: „Když se negr občas podívá na bělocha zarputile, běloch mu řekne: ‚Bratře, mezi námi není rozdíl.‘ Negr přitom ví, že rozdíl existuje. Sám si ho přeje. Chtěl by, aby mu běloch řekl zčistajasna: ‚Špinavej negře.‘ Měl by tak onu jedinečnou příležitost, jím ukázat...“ (Fanon 2011: 182). Internalizaci poníženého postavení ukazuje výpověď romského vesničana T. K., která zároveň popisuje jemné nuance takových hranic:

„Například ten kluk, se kterým jsem dělal. On chodil ke mně normálně domů, já domů k němu. Jo? A on mě normálně nechával samotného v domě. Já tam jdu k němu domů, nandají mi jídlo. No prostě tam je to tak, jak kdybych přišel k němu [ukazuje na bratra]. Jako u bratra. To samý, jo? Ale ještě jsem od něj neslyšel, že by mi řekl, že já jsem Rom, že jsem jinej než oni. On se se mnou ještě vytahuje. Jako s Romem. Rozumíš? Ale je to pořád ve mně, že ty jsi gádžo, já jsem Rom. Rozumíš? [...] Už se chováš tak, že počkej, jsem u gádža, tak se budu chovat trochu jinak, rozumíš. [...] Sice mu můžu říct cokoliv, tomu klukovi, já ho pošlu i do hajzlu, i před jeho ženou. Ti říkám, tak jako s ním [ukazuje na bratra]. Ale přijdeš k němu do domu a už se chováš trochu jinak, protože to je gádžo.“²¹

Výpověď ukazuje, že reálně existující marginalizaci Romů nelze z jejich pohledu napravit jen vyrovnáním její sociální a ekonomické složky. Jak jsem ukázal výše, opozice *Rom* vs. *gadžo* byla vnímána jolanskými Romy do jisté míry jako hodnotící škála. Romský vesničan použil pro kladné sebehodnocení svojí rodiny argument „my už žijeme více s gádži než s Romy“, pohlednost romské dívky se zde vyjadřovala souslovím *šukar sar rakli* / „krásná jako neromské děvče“ (tak jako i jinde mezi Romy, srov. Hübschmannová 1999: 4), zatímco o některých Neromech se naopak říkalo, že *hine mek horšeder sar Roma* / „jsou ještě horší než Romové“. Tato hodnotící škála je navíc současně internalizována skrze barvu kůže (srov. Fanon 1955; Fanon 2011; Hübschmannová 1999: 4; Mappes-Niediek 2012: 158). K barvě kůže odkazuje právě hojně užívané přirovnání *šukar*

20 Více k využití postkoloniálního myšlení pro situaci Romů viz např. Barša (2015); Doubek, Levínská, Bittnerová (2015: 21–32); Lánský (2014).

21 Nahrávka č. 2016–09–24–03, rozhovor s R. K., F. K. a L. K., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Příklad koda o raklo, o Status, so leha keravas. Jov phirlas ke mande andro kber, me ke leste andro kber. Ha? A jov man mukbelas korkores andro kber. Ha? Me džav kodoj andro kber, thoven mange chaben pro kodava, ha? No prostě kodoj kavka sar te bi the ke leste [...] avavas [ukazuje na bratra]. Ha? Sar ko pbral. To isté, hej? Ale, ako me mek lestar na šundom, kaj jov mange te phenel, že me som Rom, že som inakšeder sar jon. Jov mek pes thovel manca avri. Sar Romeha. Rozumines? Ale bin koda furt kodoj maškar koda manuš bin, že tu sal gadžo a me som Rom. Rozumines? [...] Imar tut chovines kavka, že užar, som ko gadžo, tak inakše čunoro, rozumines. [...] Sice me leste šaj phenav chocso kole rakleske, les the andre mindž bičavava, the kavka paš leskeri romii. Ha? Tuke phenav, avka sar the leha [ukazuje na bratra]. Ale aves andro kber, ha, tak imar čunoro tut inakše chovines, inakše tut spravines, bo hino gadžo.“*

sar rakli (Hübschmannová 1999: 4), barva kůže ale byla po dobu mého výzkumu mezi místními Romy především tématem každodenních vtipů a narážek. Jedním z častých ustálených vtipů bylo například poštouchnutí *Labar, bo na dičhol tut / „Rozsviť, nejseš vidět“, po rozsvícení v místnosti Kana avlal? / „Kdys prišiel?“*²² nebo jindy *Ma dža pro kham, bo kaloha / „Nechoď na sluníčko nebo zčernáš“*. Mladí Romové se pak předháněli, kdo vymyslí nejvtipnější přirovnání *Sal kalo sar... / „Jseš černej jako...“* atp.

Fanon (2011) fenomén internalizace poníženého postavení skrze barvu pleti ukazuje na příkladu antilských černochů a tvrdí, že takové vtipy a ironické poznámky „zachraňují barevné lidi před zvnitřněním rasistické nenávisti“ (Fanon 1955: 29, podle Barši 2015: 56). Že se v případě jolanských Romů jedná o internalizaci interetnické hranice na tělesné úrovni, jsem si uvědomil i při rozhovoru s mým romským známým A. L. Ten je i Neromy ve vesnici vnímán jako člověk, který „přes svůj romský původ“ (srov. Kobes 2012: 22–24) i v porovnání s ostatními Romy vede „spořádaný život“, vůbec nepije alkohol a především volí „racionální“ ekonomické strategie (zbytečně se nezadlužuje, umí šetřit atp.). S A. L. jsem se jednou potkal ve vesnici, když přijel z hodiny autoškoly. S úplnou samozřejmostí mi začal vyprávět, že když při kurzu první pomoci měli zkoušet na figuríně umělé dýchání, postavil se automaticky do fronty na konec, aby se po něm neromští účastníci kurzu figuríny neštíteli.

3 Ekonomické strategie

Od počátku devadesátých let, kdy proběhla privatizace státních podniků, neměl na Slovensku nikdo z jolanských Romů jistotu dlouhodobějšího zaměstnání. Výjimku tvořily možnosti zaměstnání v oděvní továrně ve Svidníku a omezené pracovní příležitosti na pile ve vedlejší vesnici, kde většina Romů pracovala předtím, než pila v devadesátých letech připadla soukromému majiteli. V době mého výzkumu již byla pila zavřená a oděvní továrna proslulá špatnými pracovními podmínkami, včetně nízkého, navíc nejistého platu. Pracovní možnosti byly jen nárazové a časově omezené – konkrétně se jednalo o práce na protipovodňových opatřeních v rámci evropského projektu a práce na rekonstrukci hlavní silnice vedoucí ze Svidníka do Polska. Většina Romů tak byla dlouhodobě odkázána na sociální dávky a podporu v nezaměstnanosti. Téměř každodenní náplň života Romů v Jolanech pak bylo shánění doplňujících zdrojů příjmů, často v rámci neformální ekonomiky vesnice (srov. např. Kužel 2008; Scheffel 2009: 97–102). K základní doplňující ekonomické strategii patřily *fuški – te džal ko gadžo pre fuška / „jít ke gádžovi na fušku“*. Náplň takové práce se měnila s ohledem na sezónu – před

²² Srov.: „Vyprávělo se, že v jiné rodině, na venkově, když večer občas chyběla elektrina, musely se děti smát, aby si vůbec všimli, že tam jsou“ (Fanon 2011: 146).

zimou to typicky bylo kompletní zpracování objednaného dřeva, ale i další výpomoc na zahradě, v zimě se práce omezily na jednorázové odhazování sněhu. Formy odměny byly buď peníze v hotovosti, odměna v naturáliích (cigarety, pálenka) nebo umazání části dřívě vzniklého dluhu (ať už vznikl finanční půjčkou nebo darováním na dluh – např. pračky, ale třeba i automobilu). Taková ekonomická směna se odehrávala buď v rámci zavedených vztahů (které se mohly i dědit z generace na generaci),²³ nebo v rámci vztahů nově vyjednávaných. Vedlejší příjmy si však bylo možné zajistit například i těžbou břidlice na dláždění chodníků a jejím prodejem, sběrem a prodejem hub, bukvic a dalších lesních plodů, sběrem a prodejem jeleního paroží i hledáním vojenských artefaktů z druhé světové války za pomoci detektoru kovu a jejich prodejem do vojenského muzea. V některých případech se podařilo aktivity v rámci neformální ekonomiky přetavit v pravidelný příjem. Jeden z Romů tak pravidelně v sezóně vykupoval a dále distribuoval do českých zemí bukvice, dalším Romům se podařilo získat pracovní smlouvu na zpracovávání dřeva v lese. V některých případech se podařilo kontakty nabyté v rámci neformální ekonomiky využít i v rámci krátkodobé pracovní migrace.

4 Migrace

Jako ekonomická strategie bývá migrace nejen u veřejnosti, ale i v odborné literatuře uváděna jako strategie preferovaná více Romy než skupinami jinými. Ve svém přehledu odborné literatury k migraci Romů na to upozorňuje Synková, která uvádí, že „[m]igrační strategii dávají autoři do spojitosti s migracemi, které se udály již dříve v historii jako součást strategie zajišťující přežití Romů. Migrace Romů se považuje za jev odlišný od migrací jiných „etnik““ (Synková 2003: 25) a ilustruje Matrasovým argumentem, podle kterého se „[romská migrace] považuje za specifickou, například ochotou Romů migrovat i přes velkou míru nedůvěry ve státní instituce, přes riziko vyhoštění či života v ilegalitě“ (Matras 2000: 5–8; 1998: 2 podle Synkové 2003: 25). Pro migraci Romů ze Slovenska odlišuje Uherek ve své přehledové studii několik období, resp. typů migračních pohybů: 1) poválečná migrace do českých zemí; a od devadesátých let 2) azylová a pracovní migrace do České republiky a 3) azylová a pracovní migrace do zemí západní Evropy (Uherek 2007). Stejným pohybem Romů ze Slovenska je jejich poválečná migrace do českých zemí, které byla věnována řada studií (výběrově např. Guy 1977, Haišman 1988, Pavelčíková 2004, 2009, Sadílková 2016). Uherek shrnuje poválečný pohyb Romů ze Slovenska jako neukončenou obousměrnou migraci, ve které je hojně využíváno osobních sítí, vedle něj upozorňuje na význam

23 Jedna starší neromská obyvatelka Jolan mi vyprávěla, jak k jejímu, dnes již zesnulému, muži chodil pravidelně vypomáhat jeden z Romů. Vztahy se přenesly na další generaci a dnes již chodí syn tohoto Roma vypomáhat jejímu synovi. (Nahrávka č. 2016–02–28–03, rozhovor s L. V., 28. 2. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.)

osobních a příbuzenských vazeb mezi Slovenskem a Českou republikou pro krátkodobou pracovní migraci do českých zemí např. Synková (2003) a pro další migraci do zemí západní Evropy, respektive do Kanady např. Dobruská ([v tisku]). Opětovný nárůst migrace Romů do České republiky datuje Uherek k roku 2004 a zdůvodňuje jej zhoršenými sociálními podmínkami na Slovensku. Pro toto období je zaznamenán i poměrně omezený fenomén azylové migrace do České republiky s cílem alespoň dočasně zvýšení vlastního sociálního statusu ve vztahu k sociální hierarchizaci zdrojové lokality migrace. Česká republika se však po roce 1989 stala i zdrojovou lokalitou azylových migrací do zemí západní Evropy a Kanady (např. Castle-Kanerová 2003, Janků 2007, Grill 2013). Na Západ probíhala migrace Romů i ze Slovenska, a to už od počátku devadesátých let. Podobně jako v případě migrací z České republiky, i na Slovensku se k původně azylové migraci postupně přidala migrace pracovní, se silným nárůstem po vstupu Slovenska do Evropské unie, a to především migrace do Velké Británie (Uherek 2007; podrobněji např. Grill 2012, Synková 2003, Dobruská [v tisku]). Jak upozorňuje Uherek, azylovou a pracovní migraci od sebe nelze jednoduše oddělit. Touha po ekonomickém zisku, sociálním vzestupu a úniku před marginalizací, diskriminací a rasismem jsou u migrací Romů z území býv. Československa (i dalších zemí socialistického bloku; např. Kováts 2002) provázanými motivacemi, stejně jako jsou provázané uvedené fenomény.

Vedle historického přehledu migrací z Jolan se budu věnovat současnému fenoménu krátkodobé pracovní migrace do českých zemí. Držet se budu Uherkova rozlišení migrace krátkodobé, střednědobé a dlouhodobé (respektive dlouhodobého pobytu v cílové lokalitě migrace). V případě krátkodobé migrace se zpravidla jedná o migraci pracovní, Uherek takto označuje migraci v délce jednoho týdne až jednoho měsíce. Já tak budu označovat i kontinuální opakované výjezdy do stejné lokality (respektive ke stejnému zaměstnavateli, tzv. *turnusi*). Z metodologického hlediska lze předkládanou studii zařadit mezi studie, které jsou založeny na etnografickém výzkumu a sledují především situaci ve zdrojové lokalitě. Z kapacitních důvodů se tak nebudu podrobněji věnovat aspektům, které souvisí s migrací samotnou, jako je shánění práce, úloha pracovních agentur a dalších zprostředkovatelů, vytváření pracovních part, konkrétní jednání ve vztahu k financím atp. Při analýze budu vnímat migraci jako nástroj sociální mobility a proměny sociálních identit ve vztahu k sociální hierarchizaci zdrojové lokality. V tomto kontextu je nosný Grillův text (2012), ve kterém autor používá pro popis a analýzu pracovní migrace Romů z jím zkoumané východoslovenské vesnice do Velké Británie emické koncepty, kdy migraci označuje jako pohyb „nahoru“ / *te džan opre* oproti pasivnímu stavu „dole“ / *tele*. Pohyb „nahoru“ představuje ekonomický a sociální vzestup v protikladu k ustrnutí „dole“, v nudě, marginalizaci a minimu ekonomických možností. Grill však upozorňuje, že tuto distinkci nelze automaticky asociovat s protikladem života na Slovensku a ve Velké Británii a na příběhu jednoho

z Romů ukazuje, že je možné „ustrnout“ a cítit ponížení i při kýženém pobytu v cílové lokalitě. Grill tak připomíná to, co je reflektováno i jinými autory, totiž že význam migrace se neodehrává jen v linii vztahů marginalizovaných Romů a jejich neromských sousedů, ale rovněž promlouvá do sociálních vztahů v rámci romské komunity. Přestože se mnou zkoumaná lokalita nevyznačuje zvýšenou migrační aktivitou svých obyvatel, lze i zde sledovat podobnou dynamiku sociálních identit. V předkládaném textu současně ukážu, že ačkoli migrace ze zkoumané lokality není výhradně romskou záležitostí (srov. Uherek 2007), má smysl o specifikách romské migrace uvažovat.

4.1 Historický přehled

4.1.1 Období před 2. světovou válkou

Za nejstarší migrační pohyb z Jolan, ke kterému vedou pramenné stopy, lze považovat předválečnou migraci části místních Neromů do Ameriky. Tato migrace byla součástí širšího pohybu obyvatelstva, do Ameriky odcházeli na přelomu století lidé z celé východní Evropy (Dobrotská 2001). Někteří z neromských vesničanů odešli a usadili se v Americe trvale, jiní investovali vydělané peníze ve zdrojové lokalitě na Slovensku.²⁴ Podle dokumentů v archivu mělo z Jolan v letech 1900–1938 odejít celkem 14 osob (výhradně Neromů) do USA, Kanady a Argentiny, vrátilo se jich jen několik.²⁵ Hübschmannová uvádí, že „s emigrační vlnou do Ameriky se spolu se Slováky z východního Slovenska podařilo odejít i některým Romům [a] [m]nozí z nich po návratu domů investovali vydělané peníze do handlířské živnosti“ (1993: 29). Jolanských Romů se však dle dostupných pramenů tato migrace netýkala. Amerika nicméně nebyla jedinou cílovou destinací předválečných migrací z obce. Podle jedné z neromských vesničanek se měli někteří z jolanských Neromů vydat mezi válkami do Čech a na Moravu vyučit a po druhé světové válce tam již také zůstali žít.²⁶

4.1.2 Poválečná migrace

Další pohyby obyvatelstva se odvíjely od událostí druhé světové války. Obec se stala obětí nejtvrdějších bojů v rámci Karpatsko-dukelské operace, během kterých se místní obyvatelé skrývali ve sklepích²⁷ nebo v okolních vesnicích,²⁸ podle toho, jak postupovala fronta. Mnoho místních obyvatel válku nepřežilo, obec pak byla

24 Nahrávka č. 2016–08–03–07, rozhovor s M. D., 3. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

25 Štátný okresný archiv vo Svidníku, zápisnice MNV, č. 15, 19. 2. 1986.

26 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

27 Kronika obce, s. 23.

28 Nahrávka č. 2012–05–24–01, rozhovor s B. K. a J. K., 24. 5. 2012, Jolany, vedl Pavel Kubaník.

v říjnu roku 1944 téměř kompletně vypálena.²⁹ Řada mužů, převážně neromských, vstoupila dobrovolně do 1. československého armádního sboru generála Ludvíka Svobody, někteří z nich se tak se Svodobovou armádou dostali do českých zemí, kde už po válce zůstali. Specifickým pohybem místního obyvatelstva se však stalo i umisťování válečných siroteků z Jolan do rodin ve městech v českých zemích.³⁰

Do širších poválečných migračních pohybů do českých zemí se zapojili i někteří Romové z obce. Mezi romskými rodinami zapojenými do těsně poválečné migrace měla dle výpovědí vyčnívat rodina S. Otec této rodiny podle vyprávění neromské vesničanky vozil z českých zemí domů na Slovensko nejen materiál, ale byl i jakýmsi zpravodajem.

„Ale proste od ostatných bielych ľudí bol kdesi strašne vysoko. [...] On išiel, nakúpil šijace stroje do každej rodiny, aby si pomáhali, aby si šili nejaké odevy ja neviem čo. My dodnes máme aj šijací stroj. [...] Potom kadejaké veci do kostola, sväté obrazy, obrovské, také čo majú hodnotu. Plátno, kruhy plátna, [...] [t]o si pamätám, dedko rozprával, že z Liberca nosil, tu, že by ľudia si pošli obyčajný nejaký odev, lebo predtým, možno aj pol roka, možno aj rok, chodili iba vo vojenských uniformách, jeden bol v nemeckej uniforme, druhý bol v ruskej uniforme, druhý mal ukrajinskú uniformu, bo nemali nič, nemali sa do čoho obliecť. Išiel do tých Čechoch a po mesiaci, po dvoch sa vracal zas s tými vecami. [...] [V]lastne tu sme nemali ani elektriku, nebolo nič. A on v rádiu vypočul, že moj otec sa vracia z Talianska, je medzi, ja neviem, tými sto, či sto dvadsať ľuďmi a on počul, že ako P. J. žije a že sa vracia [...] Takže on prišiel so správou do Jolan, tu správu sa dopyčul v Čechách, [...] on prišiel povedať mojmu dedkovi aj babke, že P. žije. [...] On vedel, čo sa bude diať, hej. Takže on prichádzal s tým, bude lepšie, o mesiac dostaneme prídely nejakého zrna, tu pre našich ľudí. O dva mesiace do každej rodiny pôjdu vojenské deky... [...] Takže on bol taká spojka medzi Prahou a našou dedinou. [...] Mal aj jednu dcéru, [...] [o]na sa priatelila ako s nami, s bielymi. Alebo ona prišla, ona bola krásne vyobliekaná, ani my sme tak neboli vyobliekaní.“³¹

Vyprávění dokládá, že poválečná migrace Romů do českých zemí hrála důležitou úlohu ve zvyšování a posilování sociálního statusu a současně byla takto reflektována neromskými obyvateli obce.³² Zároveň ovšem ukazuje na to, že taková sociální mobilita fungovala při zachování vazeb na zdrojovou lokalitu na Slovensku a byla realizována právě při návratech do ní (srov. Guy 1977: 485–486; Grill 2012, 2015).

29 Kronika obce, s. 22–25.

30 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

31 Nahrávka č. 2015–07–03–01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

32 Podobná sociální mobilita v rámci poválečné migrace byla zaznamenána při migraci Romů z Lubiši do Prahy (Sadílková 2015; Hudousková, Ort, Sadílková 2015).

Další zkušenosti s pobytem v českých zemích pak měla většina mužů, Romů i Neromů, v rámci povinné vojenské služby. Ti se však po vojně ve většině případů vraceli zpět do Jolan. Ačkoli je poválečná migrace Romů do českých zemí popsána jako výrazně rozšířený fenomén (např. Pavelčíková 2004), původních jolanských Romů se týkal spíše okrajově. Podle výpovědi místních Romů odešli někteří na dva roky do Děčína (patrně v sedmdesátých letech), aby se posléze vrátili.³³ Jolanští Romové s nimi však žádné kontakty neudrží.³⁴ Zástupci dnešní nejstarší generace jolanských Romů (narození okolo roku 1960) kromě vojenské služby nemají s pobytem v českých zemích před rokem 1989 mnoho zkušeností (srov. Uherek 2007: 755). Rozsáhlejší krátkodobá pracovní migrace do českých zemí, tak jak je popsána pro jiné lokality v té době (srov. např. Synková 2003), v Jolanech neprobíhala, většina Romů byla zaměstnána na pile v sousední vesnici, v lesní správě nebo v oděvní továrně ve Svidníku.

4.1.3 Pracovní migrace od devadesátých let

Zkušenost s pobytem v českých zemích je sdílená romskými i neromskými obyvateli Jolan, a to především muži, kteří absolvovali povinnou vojenskou službu. Do jisté míry sdílenou zkušeností je ovšem i pracovní migrace počínající v devadesátých letech. Krátkodobá pracovní migrace do České republiky je záležitostí zejména Romů, častější strategií Neromů je pohyb do větších měst v rámci Slovenska, do regionů s většími pracovními příležitostmi. Nikoli však výhradně. Manžel paní J. Š. po ztrátě zaměstnání na Slovensku strávil několik let v českých zemích, jejich dcera se vdala a usadila v Čechách na Kladně, syn odjel s rodinou za prací do Anglie.³⁵ V českých zemích se nastalo usadilo i několik dalších místních neromských rodin, v průběhu mého výzkumu se jedna mladá Neromka vdala do Pardubic, jiný muž měl stálou práci v Ostravě, z Jolan dojížděl na tři týdny v měsíci. Další mají zkušenost s nárazovou prací ve Slovinsku či Německu.³⁶ Dvě Neromky odjely do České republiky pracovat na rok, který jim zbýval k nastoupení do důchodu.³⁷ Mezi Neromy v obci je i jeden trvale nezaměstnaný, který má rovněž zkušenosti s krátkodobou pracovní migrací do českých zemí a v tomto ohledu čelí stejným rizikům jako migrující Romové (nejistota pracovních podmínek a především nejistota výplaty – srov. Grill 2008: 3). Ač svůj sociální život realizuje především mezi Romy, není zapojen do romských pracovních skupin,

33 Jiná byla situace Romů, kteří se po válce dostali do Jolan jako vojáci, oženili se zde a později odešli se svými manželkami zpět do českých zemí, kde se trvale usadili.

34 Nahrávka č. 2014–12–22–01, rozhovor s J. K., 22. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort.

35 Nahrávka č. 2016–08–06–02, rozhovor s J. Š., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

36 Nahrávka č. 2016–08–06–03, rozhovor s D. C., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

37 Nahrávka č. 2015–06–12–01, rozhovor s P. G. a D. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

kteřé do českých zemí vyjíždějí. Pro úplnost nutno uvést, že součástí takových pracovních skupin byli v některých případech vedle jolanských Romů i Neromové z jiných vesnic svidnického okresu.

5 Aspekty současné migrace Romů

Pila, která zaměstnávala většinu jolanských Romů, přestala fungovat přibližně v polovině devadesátých let, a Romové se tak ve většině stali nezaměstnanými. Ještě jednou pak poskytla pracovní místa i některým svým bývalým zaměstnancům v roce 2000 a příležitostně byla možnost zaměstnání také v oděvní továrně ve Svidníku. Od konce devadesátých let však Romové začali stále více počítat s migrací do českých zemí jako se strategií (nejen) ekonomického zisku. Takovou pracovní migraci lze typologizovat následovně:

Dlouhodobý pobyt v českých zemích

Dvě rodiny z Jolan se v českých zemích, kam odešly za prací, usadily trvale. Jedná se vždy o muže, kteří si v rámci pracovních výjezdů našli partnerku, se kterou se v České republice usadili a založili rodinu. Tyto rodiny ve větší či menší míře udržují s jolanskými Romy kontakt.

Střednědobá pracovní migrace celých rodin

V jednom případě odešla do Čech postupně celá třígenerační rodina. Manželé M. L. a O. L. (oba narozeni 1967) odešli do Čech nejdříve sami, aby ověřili jistotu pracovních podmínek a zajistili bydlení. Brzy se k nim přidali i jejich tři synové, nejmladší v tu dobu ještě navštěvoval základní školu, starší dva už založili rodinu. Dvě snachy zůstaly nějakou dobu doma v Jolanech samy s malými dětmi a žily i z peněz, které jim posílala rodina z České republiky. Nakonec odešly i ony a všichni společně v České republice žili přibližně dva roky, dokud neztratili spolehlivá pracovní místa a neodešli zpět na Slovensko. Vzhledem k jejich stabilnímu zapojení do místní vesnické neformální ekonomiky uvažují o návratu do České republiky pouze v případě jisté nabídky od prověřených kontaktů.

Krátkodobá pracovní migrace „pro turnusi“

Nejčastější formou krátkodobé migrace do České republiky jsou výjezdy za prací *pro turnusi* / „na turnusy“, které se skládají vždy z tří týdnů práce v České republice a jednoho týdne doma na Slovensku. Ačkoli v minulosti v tomto pracovním rytmu vydrželi někteří i osm let,³⁸ dnes jsou takové výjezdy obvykle záležitostí několika měsíců a převážně mužů. Muži takto mohou vyjíždět již v mladém věku, ještě před tím, než zakládají rodiny. Pokud vyjíždějí muži, kteří již založili rodinu, nejčastěji zůstává žena doma s dětmi. V domácnosti zmíněných manželů O. L. a M. L. takto v minulosti odjeli za prací z třígenerační domácnosti všichni muži, a doma tak zůstaly tři ženy (dvě snachy a jejich tchyně) s malými dětmi. Takové

38 Nahrávka č. 2015–04–17–01, rozhovor s F. M. a S. M., 17. 4. 2015, Jolany, vedl Jan Ort.

výjezdy ovšem nejsou mužskou záležitostí výhradně. Výjezdů do České republiky se v některých případech účastnili oba – muž i žena – z mladého páru, buď ještě bezdětní, nebo, pokud měli děti, nechali je dočasně u prarodičů. Výjezdů se účastnily i starší páry, jejichž děti už byly dospělé, případně i samotná žena, která vyjela za prací se svým synem a jeho ženou, zatímco její muž zůstal doma v Jolanech.

Pokud sledujeme fenomén migrace jolanských Romů, je důležité v této kvalitativní studii učinit i jistou kvantifikaci, aby bylo zřejmé, o jak rozsáhlý fenomén se v rámci Jolan jedná, jaké místo má tento pohyb v rámci ekonomických strategií, ale i strategie sociální mobility. Ze současné nejstarší generace jolanských Romů mají zkušenosti s pobytem v českých zemích všichni muži díky povinné vojenské službě, ale i několik žen, díky krátkodobým, většinou jednorázovým pracovním výjezdům. Krátkodobých pracovních výjezdů se pak účastnili zástupci všech z dvanácti jolanských romských domácností na počátku tisíciletí při zhoršené sociální situaci doma na Slovensku. Třem rodinám se podařilo takový pobyt proměnit v trvalejší pobyty v České republice, jeden z Romů se v tomto období v České republice oženil a zůstal tam žít nastálo. V současné době vykazují vyšší aktivitu směrem k pracovním výjezdům do České republiky jen tři z místních dvanácti romských domácností.

5.1 Romské migrace v kontextu lokálních vztahů

Ukázal jsem, že pracovní migrace je ekonomická strategie sdílená romskými i neromskými obyvateli obce. Jejich migrace mívají i společné vysvětlení – obě skupiny obyvatel reflektují, že v okrese jsou mizivé pracovní možnosti. Ve výpovědích jolanských Romů lze však vysledovat i specificky romskou zkušenost, kterou v souvislosti s migrací do českých zemí formulují. Jak jsem popsal výše, přestože jsou interetnické vztahy v rámci vesnice samotnými aktéry reflektovány jako nekonfliktní, a dokonce ani socio-ekonomické rozdíly mezi Romy a Neromy nejsou pro vnějšího pozorovatele vždy jasně patrné, je zřejmé, že fungování lokálních vztahů prostupuje nerovné rozvržení mocenských pozic. Romové však nevyjednávají sociální vztahy izolovaně v rámci sledované lokality. Z „přijímaných Romů“ se za hranicemi obce mohou stát stigmatizovanými „Cigány“, zároveň jsou ale ti stejní Romové díky migrační zkušenosti do západní Evropy schopni výrazně přehodnotit „vnímání statusu vyplývajícího z označení „naši Romové“. Z perspektivy francouzské zkušenosti je místní rovnostářský přístup iluzorní“ (Kobes 2012: 25). Grill pak v tomto kontextu používá Bourdieuho analytický koncept, když u Romů, kteří jsou skrze migrační zkušenost schopni nahlédnout nerovné lokální vztahy, mluví o *kosmopolitním kapitálu* (Grill 2015: 166). V kontextu migrační zkušenosti jsou vůči lokálním vztahům (v jiných kontextech oceňovaným a vyzdvihovaným) skeptičtí i jolanští Romové:

„Vždyť Češi, Češi ty jsou nejlepší. Lepší než Slováci. [...] No co, vem si, ať už jdeš k doktorovi, nebo kam. Jak s tebou budou mluvit hezky. A jdi tady, jenom na tebe budou křičet a vůbec s tebou nebudou mluvit hezky. To by už museli mít náladu, aby s tebou mluvili hezky. [...] V Čechách, když někam jdeš, tak Čech tě nepotíží. Ale tady? Když například jdeš, když jsme šli na pohotovost s malou. No Bože, proč jsme nepřišli ráno..., jako k doktorovi a takový věci. Tak oprskle s tebou mluvím, že to není normální. Ale nevíš, co jí máš odpovědět, jak je na tebe drzá. Oni se vytahujou. Ale v Čechách ne, řekne ti to slušně a hotovo.“³⁹

Výpověď O. L. zapadá do toho, co je v romistické literatuře v souvislosti s migrací Romů popisováno jako stereotyp o „Čechách“ (Hübschmannová 1993: 30–31; Davidová 1995: 142; Synková 2006). Synková tak například uvádí: „O Čechách i o Česích panuje stereotypní představa, Češi jsou považováni za ‚méně rasistické‘. Údajně Romům vykazují, na rozdíl od Slováků, kteří Romům tykají. Další oblíbený stereotyp je, že Češi používají u Neromů stejně jako u Romů před jménem oslovení pane a paní a nikoliv jen prosté příjmení či jméno. Romové z Doliny⁴⁰ tak mohou hrdě říkat, že mají příbuzné v Čechách, kterým je umožněno žít v takových podmínkách“ (2006: 5).⁴¹ Navíc, jak jsem uvedl výše, hranice mezi Romy a Neromy je hluboce internalizována a bývá vnímána na tělesné úrovni. Mezi jolanskými Romy se aspekt tělesnosti objevuje i v referování o vztazích Čechů k Romům v protikladu k přístupu Slováků:

„Přijel gádžo z východu a já jsem měl limonádu, on neměl. Tak po mně nepil. Ale když viděl, že ty Češi už ke mně šli, že prostě byli zvyklí, pili po mně malinovku, nebo co, už si vzal i on, i on pil.“⁴²

Sadílková uvádí, že „[o]dkazy na sdílení nejen zábavy, ale i jídla a pití jsou častými motivy objevujícími se v pozitivních líčeních komunikace a vztahů s neromskou společností v českých zemích“ v narrativech romských

39 Nahrávka č. 2016–09–27–01, rozhovor s O. L. a K. L., Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Sem o Čechi, o Čechi jekfeder bine. Mek feder sar o Slovaka. [...] Ta sar, le tuke, či ke doktoris te džas, či kaj. Avka tuba šukar vakerna. Kadej dža, či gravčinen pre tute a vôbec tuba šukar na vakerla. Oda len mušinel te jel nalada, kaj tuba šukar te vakeren. [...] Pro Čechi te džas darekaj, ta kodoj tuke Čechos ladž na kerla. Ale kadaj? Sar džas napríklad, sar gejlam pre pohotovost la ciknaba, na pre pohotovost, ha, pre pohotovost. No, Bože, soske na avas tosara, že ko dochtoris a kajse veci. Kavka tuba drzones vakerel, že oda nenormalno. Ale na džanes, so lake te otphenel, kaj tuba drzones vakerel. Jon pen cirden avri. No ale pro Čechi na, slušnones tuke phenel a hotovo.“*

40 Synkovou zkoumaná vesnice.

41 Originál: „*There exists a stereotypical image of the Czech state and people; Czechs are said to be ‚less racist‘. They allegedly address Roma with the formal grammatical form of ‚you‘ – ‚Vy‘, unlike Slovaks who use the informal version – ‚ty‘. Another popular stereotype is that Czechs use Mister and Missis before a surname to non-Roma and Roma alike and not just a plain surname or a name. Roma from Dolina can thus be proud to say that they have relatives privileged to live in such conditions.“* (Překlad vlastní, zdůraznění původní.)

42 Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Avlas kodo gadžo pal o vichodos a malinovka man sas, les na sas. Ta na pijelas pal mande. Ale sar dikbelas, že imar o Čechi ke mande, že prostě zvíknuť, že avenas ke mande, pijenas pal mande e malinovka, abo so, imar lelas the jov, the jov pijelas.“*

pamětníků (2016: 235–236).⁴³ Konkrétně příklad s limonádou, který popisuje F. K. v předchozí výpovědi, jsem slyšel od jolanských Romů pravidelně. Funguje tak jako ustálená metafora, která bývá uváděna právě jako vrcholný důkaz rovných vztahů s Neromy.

Takové výpovědi lze samozřejmě vnímat na úrovni deklarace, která má za cíl kapitalizovat migrační zkušenost ve zdrojové lokalitě. Bylo by však příliš jednoduché vnímat jejich obsah na čistě deklarativní úrovni a ignorovat tak formulované zkušenosti s životem v České republice. Přístupme na to, že výpovědi jsou reflexí reálně prožité zkušenosti (byť třeba metaforicky vyjádřené). Romové se totiž při pracovních výjezdech dostávají v mnoha ohledech do nové pozice, což připomíná i Grill, podle kterého „[to nejsou] pouze peníze, které migrant přináší domů. Je to i pocit seberealizace a sebeúcty coby úspěšné hlavy rodiny a chleboďárce zajišťujícího hlavní příjem peněz“ (Grill 2008: 7).⁴⁴ S pocitem seberealizace a sebeúcty souvisí nový typ vztahu k Neromům, který Romové zažívají. V rámci neformálních ekonomických vztahů na vesnici bývají mocenské pozice jasně rozděleny – Romové jsou odkázáni na ochotu neromských vesničanů jakožto zadavatelů práce.⁴⁵ Při práci v České republice se setkávají s Neromy v pracovním kolektivu, a tedy v rámci ekonomických vztahů, v postavení na stejné úrovni. Navíc se dostávají z pozice nezaměstnaného, kterou zažívají na Slovensku, do pozice, ve které jsou plnohodnotnou součástí oficiálních ekonomických vztahů. S pracovníky, se kterými jsou v rámci takových vztahů na stejné úrovni, pak po dobu krátkodobých pracovních výjezdů probíhá téměř veškerý sociální kontakt (na ubytovně, v práci, případně v hospodě). V pracovních kolektivech se objevují ovšem i Neromové z východního Slovenska – F. K. popisuje situaci, kdy do zavedeného pracovního kolektivu, kde byl na směně sám mezi Čechy, přijeli Slováci:

„Přijeli tam gádžové z východu, ze Slovenska. Přišli tam do práce a dali se do řeči s Čechama. Ten gádžo z východu s těmi Čechy začal mluvit o mně, že jsem jako Rom, měl ze mě legraci, a tak. A ten Čech mu hned řekl...

43 Podobně vypovídá například paní Monika Grundzová, když mluví o vztazích v zaměstnání svého muže po příchodu do Prahy: „Dobré [vztahy], gádžové je brali jako rovné. Manžel říkal: ‚Třeba jsme pili limonádu, nebo tak, a bral si ode mě z ruky flašku a neštítel se a pil po mně,‘“ (Nahrávka č. 2014–07–29–01, rozhovor s Monikou Grundzovou, 29. 7. 2014, Praha, vedl Jan Ort). Originál: *„Lačhe, o gadže len lenas rovno. O rom phenlas: ‚Třeba pijas limonada, nebo kavka, a lelas mandar andal o vast e flaška a na štítinlas pes a pijelas pal ma,‘“* (viz též Hudousková, Ort, Sadílková 2015).

44 Grill píše o mužích, jak jsem ale uvedl výše, u jolanských Romů se krátkodobé pracovní migrace nezřídka účastní i ženy. Domnívám se však, že o pocitu „seberealizace“ a „sebeúcty“ je v kontextu migrace do Čech možné hovořit i v případě těchto romských žen.

45 Takovou situaci popisuje romský vesničan P. F.: „Tady [v Jolanech] je práce, jenomže gádžové nechťejí platit. Když tě vezmou na fušku, tak tě platí tak mizerně, že se ti to ani nevyplatí. Ale i tak jdeš,“ (Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort). Originál: *„Kadaj hin bufi, čaže o gadže na kamen te poťinel. Tě tuť lena pre fuška, kavka poťinen mizernones, že pes tuke ani na oplacinel. Ale predsa džas.“*

*A jak už viděli, jak s nima jednám, že jsme jako jedna parta, tak se nám přizpůsobil i on.*⁴⁶

Rovnocenné vztahy se Slováky nabyté v rámci pracovních výjezdů do České republiky však zůstávají omezené na daný sociální prostor. Jak připomíná F. K., na Slovensku se vztahy opět odehrávají v asymetricky vymezených rolích. Za po-
všimnutí stojí, že jako důkaz rovného vztahu je opět uvedeno pití limonády.

*„Pracovala se mnou v Čechách jedna gádžovská holka odtud, ze Svidníka, a ještě jedna holka z Bardejova. Takový srandy jsem s nima dělal, Honzo! Že nám ten čas na noční tak ubíhal. Honzo, a je tomu tak rok, potkal jsem ji ve Svidníku, ona mne poznala, ale nehlásila se ke mně. V Čechách jsme byli normálně kamarádi. Jeden od druhýho jsme pili limonádu. A ve Svidníku mě viděla, nic, absolutně. Protože kdyby to tak dělala tady, tak by si o ní řekli, že je divná. Protože to je tady u gádžů zakořeněný, že prostě Cigán je Cigán, ne? A tam když jede do Čech, tak tam ji nikdo nevidí, rozumíš? Může si dělat, co chce. Ale vidíš jako prostě, když si to tak vezmeš, neštítí se Romů. Ani proti Romům nic nemá, když se tak v Čechách chovala.*⁴⁷

5.2 Kapitalizace migrační zkušenosti

To, že migrační zkušenost nelze omezit pouze na pobyt v České republice a že je možné (a naopak žádoucí) ji kapitalizovat v sociálním prostoru zdrojové lokality, lze sledovat v Jolanech už na výše uvedené výpovědi o romské rodině S., která vozila po válce z českých zemí různé zboží, a byla tak „od ostatných bielych ľudí kdesi strašne vysoko“. Po dobu mého výzkumu se o výjezdech do České republiky často diskutovalo,⁴⁸ starší generace Romů vyprávěla příběhy z vojny, Romové (ale i Neromové) se předháněli v tom, kdo zná život v českých zemích lépe. Nezřídka se svou zkušenost snažili demonstrovat přepínáním z romštiny (resp. slovenštiny či rusínštiny) do češtiny. Výjezdy do České republiky jsou však většinou pro Neromy

46 Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Avnas kodoj gadže pal o vichodos, pal e Slovensko. Andre buti avnas okoj a vakernas le Čechenca. Koda gadžo pal o vichodos kole Čechoha chudelas te vakereľ pal mande, že jako Rom som, že mandar sranda, kada. A koda Čechos leske takoj phenlas... A sar dikhenas, sar me man spravinaro lenca, že sar sam andre partija, takoj imar the jov pes prisposobinlas ke amende.“

47 Nahrávka č. 2015–05–11–03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Jekh rakľori akarig Svidníkatar kerlas manca pro Čechi the jekh rakľi Bartvatar sas. Kajse srandi lenca kerás, Hondzo. Že kavka o časos amenge pre kodi nočno ubeħinlas. Hondzo, das berš palal, dikħblom la Svidníkate, joj man sprindžarda, ani peske mange na ozvinda. A pro Čechi samas normalne kamarata. Jekh pal aver pijabas e malinovka. A Svidníkate man dikħla, nič absolutne. Bo te kerďabas koda kadaj, tak o ludos phendabas, že ħiħi dřvno. More, bo oda ħino kadej zakoreħimen ko gadže kadava, že prostě Cigán je Cigán, na? A kodej te džala pro Čechi, ta kode la na dikħel ħiko, rozumines? Šaj peske kerel, so kamel. Ale dikħes jako prostě, te tuke leħa, na kerel pes Romestar. Aħi la nane proħi Rom nič, te koda pro Čechi napriklad kerlas.“

48 Grill mluví o společném referenčním rámci, který sdílejí lidé s migrační zkušeností (2008: 7).

i pro Romy nejviditelnějším signálem, že dotýčný se práce nebojí, že není líný. Grill v tomto kontextu zmiňuje u mužů aspekt posilování maskulinity, schopnosti dostát toho, co se od genderově vymezené role očekává (Grill 2008).

Vzpomínaný F. S. vozil po válce z českých zemí šicí stroje a další vymoženosti, romský vesničan J. K. si v sedmdesátých letech přivezl jako první z obyvatel Jolan ledničku a jiní zase nové drahé auto. Ačkoli však Romové z osady formulují touhu vydělat si v Čechách peníze a na Slovensku koupit dům ve vesnické zástavbě, pracovní migrace nevedla k podobnému trvalejšímu ekonomickému zajištění či hmotným statusovým symbolům, a její kapitalizace tak má především povahu narativní („[k]ultura migrace se nepřenáší pouze praktikami, ale i ve vyprávěních“; Janků 2007: 22).⁴⁹ Vyprávění o práci v českých zemích tak může být důkazem o pracovitosti, který může sloužit nejen k vymezení se vůči obecnému stereotypu o „líných Cigánech“, ale i k poměrování se s konkrétními Romy v obci i mimo ni. Takové vyprávění však rovněž slouží k prokazování úspěšnosti, respektive obhajování neúspěšnosti jednotlivých výjezdů. Po návratu jednotlivých Romů z pracovních výjezdů se v Jolanech diskutuje, kolik ten který vydělal peněz a z jakých důvodů se vrátil domů (srov. Grill 2012: 10). Stejně jako pohyb z osady „mezi gádže“ může být totiž i migrace namísto pozitivního symbolického kapitálu vnímána jako stvrzení neschopnosti jednotlivých Romů.

6 Útočiště

Výše jsem zmínil, že Romové v Jolanech často reflektují nudu a omezenost ekonomických příležitostí v domovské obci. Ve světle zkušeností pracovních výjezdů současně formulují nerovné postavení v rámci hierarchizace východoslovenské vesnice a takovou migrační zkušenost zároveň mohou v domovské obci kapitalizovat, ať už skrze migrační narativy nebo hmotné statusové symboly. Co však brání migraci jakožto strategii socio-ekonomického vzrůstu, aby byla jolanskými Romy hojněji využívána? V čem tkví rozpor, který uveřejnila jedna z romských dívek na sociální síti Facebook, když napsala: „A že prý jsou Jolany zapadákov, i když je tady nuda, tak na tuhle nudu nic nemá“?⁵⁰

Jolanští Romové si jsou vědomi rizik pracovních výjezdů, u prací, kde nezískají smlouvu, se může stát, že vůbec nedostanou zaplacení (nebo dostanou zaplacení špatně) a ještě si musí půjčovat na cestu zpět na Slovensko (srov. Grill 2008: 3). V rozhodování o tom, zda vyjet či nevyjet, hrají roli i další praktické faktory. Romové zvažují úlohu příjmu v České republice v celkových příjmech domácnosti – F. K. se například obával dalšího výjezdu poté, co kvůli příjmům na smlouvu v České republice údajně pozastavili jeho ženě rodičovský příspěvek.⁵¹ Mezi další

49 Janků zde odkazuje na Nekorjaka (2005).

50 Komentář na sociální síti Facebook, 31. 7. 2015. Originál se zachováním původního zápisu: „A že vraj zapadákos e Jolaňa hababaha choc nuda akaj ale pre kady nuda nane hababaha“

51 Nahrávka č. 2016-09-27-04, rozhovor s F. K. a R. K., Jolany, vedl Jan Ort.

faktory, které ovlivňují rozhodování o výjezdu do České republiky, patří ale i zdraví blízkých příbuzných. Rodinné důvody ovšem hrají roli i v uvažování o potenciálních dlouhodobějších pobytech v České republice. Jolanský Rom G. K., který má sám v České republice trvale usazené příbuzné, by rád za prací odjel a podle svých slov by se v České republice i rád usadil, ale stará se doma o nemocnou matku, která chce zůstat v Jolanech.⁵² Rodinné důvody vedly k návratu na Slovensko i dříve, romský vesničan J. K. popisuje situaci z roku 1974, kdy povodeň v Jolanech zničila všechny dřevěné domy v romské osadě:

„Po vojne jsem prišiel domů a odjeli jsme do Upic u Trutnova. Měli jsme se dobře, dobrá práce. Ale tak co, rodiče tam přijeli ke mně na návštěvu. A tak mě, člověče, oblbli, že se mám přestěhovat sem domů do Jolan, že budeme budovat. Že si uděláme zděné domy. Že už je doma materiál, že všechno přivezli. A já jsem přemýšlel, říkám, kdybych měl ještě bratra, tak je to jiné. To bych se domů nevracel. U rodičů by si zůstal bratr. A já bych zůstal tam. Jenomže já bratra nemám, jsem sám, ne? A říkám, táta se bude trápit sám okolo domu, ne? Přece dva chlapi...“⁵³

Závazky doma v Jolanech spojené s bydlením byly uváděny jako důvody i jinými Romy. M. L. se tak měl vrátit po vojně domů na Slovensko, protože mu měl připadnout dům po rodičích. V současné době hrají úlohu i výše zmíněné obecní byty, které mají Romové splácet do roku 2036, a musí je tak vždy někdo z domácnosti držet. Uvažování o dlouhodobějších výjezdech do České republiky dobře ilustruje příklad F. K. Ten okolo roku 2007 několik let v České republice trvale žil a následně se kvůli pracovním komplikacím spolu s dalšími vrátil zpět do Jolan, kde založil rodinu a od té doby patří mezi Romy, kteří se nejčastěji pracovních výjezdů účastní. Jedna z neromských vesničanek se nad jeho návratem do Jolan podivovala:

„Ja som myslela, že má ináč zmysľanie, že vin byl v Čechách. Vin tam aj býval. A čoho tu prišol, však vin musel pochopit, že tu nemat nič. Nemá nijakú, nijakú perspektívu, nemá nijaké, nič ho tu nečekať, proste len chudoba, jedným slovom.“⁵⁴

52 Nahrávka č. 2016-08-01-10, rozhovor s G. K., 1. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort.

53 Nahrávka 2014-12-22-01, rozhovor s J. K. a M. K., 22. 12. 2014 v Jolanech, vedl Jan Ort. Originál: „Pal e vojna avilom khere a gejlam Upicende, paš o Trutnovos. Sas mište amenge, laichi buti. Ale ta so, rodiča avle kodoj ke mande pre našteva. A man kavka, čoveče, obdiliňarde, že kaj man te prestabínav khere kadej Jolaňate, bo amen buďinaba. Že keraba kbera murimen. Že imar o materijalos khere hino, sa privedzinde. A mange kavka rozduminavas, phenav, te ulahas mek man pbral, ta inšo. Me na avlomas kbera. Ačhilahas peske koda pbral kadaj paš o rodiča. A me ačhilomas odej. Ča man pbral nane, korkoro som, na? A phenav, o dad pes trapinla korkoro paš o kber, na? Predsa duj džene murša...“

54 Nahrávka č. 2015-06-12-01, rozhovor s P. G. a D. G., Jolany, vedl Jan Ort.

Výpověď F. K. však dobře ukazuje, že to není jen „chudoba“ a absence jakékoli „perspektivy“, co může nabídnout život v Jolanech:

„Nechtěl bych tam [v Čechách] být na stálo. Kvůli dítěti. Kdo ví, jak by mu tam bylo, ale víš jak. Tam je málo Romů, ne, do školy tam půjde. Chodil [synovec] J., tak mu nadávali. Zeptej se ho. A to J. už byl větší, ne? A on [syn], kdyby šel do první třídy, rozumíš, tak jak? Kdyby byla práce doma, tak máš vybraný život. Tady, v Jolanech. To se řekne zapadákov, ale dětem nic nehrozí, rozumíš. Neznají nic a půjdou do takových měst? Kamarády si tam najdou, drogy a blbosti. Protože to je. Víš, že to tam je, ne? Ať už skini, nebo co já vím. Dostanou, nebo co. Ale tady je bezpečně. Když bys tady měl dobrou práci, tak se žije dobře. I bys něco ušetřil. Ale ve městě je všechno drahé. Pořád musíš dávat pozor.“⁵⁵

Podobné výpovědi jsem v této souvislosti slyšel i od dalších Romů. Téma bezpečí, které se v souvislosti s městy v České republice projevují ve strachu z anonymního prostředí, korespondují s Guyovým pozorováním, který popsal v kontextu poválečných migrací Romů do českých zemí zdrojovou lokalitu jako „útočiště“ (1977: 486). Představa o životě v takovém bezpečném prostoru u F. K. nabývá konkrétní materiální podoby:

„Co z toho, že půjdu žít do Čech? To je na nic. A já v Čechách nechci žít jak čeští gádžové. Chci žít tak jako slovenští gádžové. Já nechci žít tak jako čeští gádžové, oni jsou hrozně takoví... Já chci tak, jako já nevím, vidíš tady po vesnicích, co jsou gádžové. Co si dělají dřevo, mají svůj dům, zahradu, všechno. To chci.“⁵⁶

Výpověď nejen doplňuje obraz Jolan jako bezpečného sociálního prostoru, především však ukazuje, že (východo)slovenská vesnice zůstává prostorem, v rámci kterého se Romové poměřují a chtějí dosahovat atributů, které se zde s vyšším sociálním statutem pojí. Jolany navíc nejsou pouze sociálním prostorem Neromů a jejich romských sousedů, kteří se s nimi poměřují. V dalších kontextech jsou společným sociálním prostorem skupiny jolanských obyvatel, kteří se poměřují s jinými vesnicemi, ale i třeba vymezují vůči přistěhovalcům, kteří v Jolanech nově koupili dům.

55 Nahrávka č. 2015-01-27-01, rozhovor s F. K., 27. 1. 2015, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „Na kamlomas bi na stalo kodoj te jel. Pedal o čha. Ko džanel, sar bi leske ulabas, ale džanes sar. Kodoj maloso Roma, na, andre škola džala. Phirlas o Ďodús, ta leske nadavinkernas. Phuť le Ďodustar. A imar bareder sas o Ďodús, na? A jov te gejlabas aro peršo ročnikos, rozumines, ta sar? Te ulabas buť khere, hin tut vibrajimen životos. Kadej [Jolanaťe]... Phenel zapadakos, ale na brozinel nič čhavorenge, rozumines. Na prindžaren nič a džava andre kajse fori? Kamaraten arakhela, drogi a chujovini. Bo hin. Džanes, že hin. Na? Či skini, abo so, me na džanav. Chudena abo so. A kadaj bezpečnost hin tut. Te hin tut lači buť kadaj, ta mištes te dživel. The ušetrinebas bi kadaj. Ale andro foros sa drabo. Furt mušines te del pozoris.“

56 Nahrávka č. 2016-09-27-04, rozhovor s F. K. a R. K., 27. 9. 2016, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „So že džava kodoj pro Čechi te dživel, to je nič. A me pro Čechi na kamav te dživel sar česka gadže. Kavka, sar slovenska gadže te dživel. Me na kamav, sar česka gadže te dživel, jon igen varese kajse bine. Me kamav avka, sar te me džanav, dikbes kadej pal o gava so gadže. So penge keren kašta, hin lenger o kher, zahrada. Sa, kada kamav.“

7 Závěr

Migrace, ať už krátkodobá, střednědobá, dlouhodobá či trvalá, je strategií sdílenou Romy i Neromy v Jolanech, a to prokazatelně od počátku 20. století. Ostatně i první z Romů, který měl údajně přijít do Jolan v polovině 19. století, měl být kovář, který sem přišel na pozvání za práci. Předválečné migrace Romů do Ameriky, ani do jiných zemí západní Evropy se, dle dostupných zdrojů, jolanští Romové neúčastnili. Podobně se výrazněji neúčastnili rozsáhlejší poválečné migrace do českých zemí, a tak, až na výjimky, nevytvářeli vazby na konkrétní města v ČR. Nárůst krátkodobé pracovní migrace lze zaznamenat v souvislosti se zhoršenou ekonomickou situací na Slovensku začátkem nového tisíciletí (srov. Uherek 2007). V literatuře popisovaná azylová migrace se jolanským Romům vyhnula zcela. Specifika migrace Romů nelze v případě Jolan charakterizovat „ochotou migrovat i přes velkou míru nedůvěry ve státní instituce“, jak uvádí Synková s odkazem na Matrase (viz výše). Naopak, u jolanských Romů je možné sledovat silnou identifikaci s rodnou vesnicí (srov. Scheffel 2014: 141) a neochotu odejít za prací za riskantnějších okolností. Podobně vysvětlují i vlastní neúčast na rozsáhlé migraci Romů do dalších zemí západní Evropy. Ta se týká svídnického okresu jen částečně, přesto je v Jolanech několik romských rodin, které mají v Anglii své příbuzné z jiných vesnic.

„Tak já, Honzo, já bych mohl jít do Anglie, protože ona [žena] tam má rodinu. Ale já ne. Já pořád říkám. ‚Proč se tam budu cpát, když by byl nějaký problém, jak já se dostanu domů?‘ To není jako v Čechách. Z Čech přijedu domů i stopem. Ale z Anglie přijedu jak? A vezmi si to tak, v Čechách i spíš potkáš někoho známého, co jsem s nimi například kdysi pracoval, nebo tak. Kdyby na to přišlo, tak mi vždycky někdo pomůže. V Čechách. Ale v Anglii mi pomůže kdo?“⁵⁷

O specifikách romské migrace tak lze uvažovat spíše v typu prožité migrační zkušenosti, která dle výpovědí dovoluje Romům částečně vystoupit z mocenské asymetrie interetnických vztahů ve zdrojové lokalitě. V literatuře popisovaná důležitost příbuzenských vazeb v rámci migrace platí u jolanských Romů jen v omezené míře. Při hledání pracovních možností v České republice hrají důležitou úlohu především osobní vazby s místními neromskými podnikateli, které bývají získávány v rámci vztahů lokální neformální ekonomiky.

V současné době je migrace v Jolanech popisována jako východisko ze situace „nulových perspektiv“, jak ji výše popsala jedna z neromských vesničanek. S užitím

57 Nahrávka č. 2015-03-06-01, rozhovor s M. L. a O. L., 6. 3. 2015, Jolany, vedl Jan Ort: „Ta me, Hondzo, me šaj bi džas are Anglicko, bo la bin kodej famelija. Ale me na. Me furt pbenav: ‚Soske man ispidava kodej te džal, sar te dareso bida, sar me avá khere?‘ Oda na že pro Čechi. Ta pal o Čechi avava khere the stopom. Ale andal Anglicko, sar me avava? A le tuke, pro Čechi the polokes strecineba znamones ľudos, so darekana lenca keravas bufi, abo kavka. Te bi elas pre koda, ta furt mange dareko pomožinel. Pro Čechi. Furt mange dareko pomožinla. Ale are Anglicko, ko mange pomožinla?“

konceptu popsaného Grillem je migrace jednou z cest možné socio-ekonomické mobility (ze stavu ustrnutí *tele* / „dole“ směrem k *upre* / „nahoru“). Romové z Jolan takové strategie, ač v omezené míře, využívají, a to zejména ve formě krátkodobých pracovních výjezdů. Taková migrace může Romům přinášet nejen ekonomický zisk, který lze dále přetavit ve hmotné statusové symboly, ale i zkušenost, kterou lze v narativní podobě v Jolanech zpětně kapitalizovat. Jednou ze zkušeností, kterou Romové reflektují, je zakoušení sebeúcty související se statusem zaměstnance, ale i s novým prožíváním vztahů s neromským okolím. Přestože Romové jsou v kontrastu se zkušenostmi z České republiky schopni nahlížet nerovnost vztahů s Neromy na Slovensku, zůstávají Jolany bezpečným a jistým sociálním prostorem, kde sice naráží na zakořeněnou nerovnost, ale vědí, co od koho mají čekat. Navíc, jak upozorňuje i Guy (1977: 486), oproti anonymnímu prostředí města lze v domovské vesnici migrační zkušenost kapitalizovat lépe. Pro Romy zůstávají Jolany prostorem, v rámci kterého se poměřují, ale který je pro ně současně společným prostorem obyvatel Jolan, kteří se poměřují se svým okolím.

Jinou strategií pohybu *opre* / „nahoru“, strategií sociální a potenciálně i ekonomické mobility je pohyb z osady „mezi gádže“. Taková cesta do velké míry znamená narušení zavedené sídelní struktury a pro Romy v osadě je těžko dosažitelná. Ani taková strategie však není všemi Romy v osadě preferovaná. I bydlení v osadě totiž může znamenat bezpečí a jistotu. Romové, kteří se přestěhovali „mezi gádže“, jsou vystaveni vyšší sociální kontrole vesnice a pokud nezvládnou naplňovat kritéria očekávaného způsobu života, jsou pro neromské vesničany (ale mnohdy i pro samotné Romy) potvrzením toho, že Romové z podstaty nejsou takový život schopni vést. Navíc i Romové, kteří žijí „mezi gádži“, mohou být v „novém“ prostředí ztraceni (srov. Skupnik 2007), stejně jako migrující Romové v anonymních českých městech. Takovou počáteční zkušenost života „mezi gádži“ reflektuje O. L.:

„Nejdřív, když jsme sem [„mezi gádže“] přišli, tak jsme chodili trikrát čtyřikrát [denne] k Romům [do osady]. Protože nám tady bylo smutno, protože tady nebyli, jen tvoji rodiče [obrací se ke svému muži] a my.“⁵⁸

Ukázalo se tak, že pohyb Romů z osady a migrace Romů do českých zemí jako strategie socio-ekonomického vzestupu vykazují mnohé podobnosti. Obě jsou jolanskými Romy využívány jako nástroj vymezení se vůči „líným Cigánům“, a to až už je tato nálepka obecnou kategorií, nebo jsou jí označováni konkrétní Romové v okolí. Obě strategie s sebou nesou určitá očekávání, která jsou do jisté míry hodnocena podle kritérií asociovaných s neromským způsobem života (základně

58 Nahrávka č. 2014-12-19-03, rozhovor s O. L. a M. L., 19. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort. Originál: „*Perširaz sar avlám adaj, ta amen trival štarval ko Roma džabas. Bo amenge akaj sas smutnones, bo kadaj na sas, ča tiro dad la daba, the amen.*“

charakterizovaným vlastností *te džanel te chulajinel* / „umět hospodařit“). Hodnocení v takto vymezené dichotomii, která je do jisté míry sdílena romskými i neromskými vesničany, vede za každých okolností (v případě úspěšného či neúspěšného naplnění očekávání socio-ekonomické mobility) ke stvrzování její platnosti, tedy včetně existence kategorie stigmatizovaného „Cigána“.

V Jolanech platí, že Romové, kteří žijí ve vesnické zástavbě, mají pevnější místo v rámci neformální ekonomiky vesnice, resp. okresu. Úspěšné etablování se v rámci takových vztahů pak otvírá možnosti dalších ekonomických vztahů s neromskými zadavateli práce, a stvrzuje tak privilegované postavení těchto Romů v rámci neformálního ekonomického systému. Právě deklaraci privilegovaného postavení používali někteří z Romů, kteří žijí ve vesnické zástavbě mimo osadu, jako nástroj vymezení se vůči Romům *pre vatra* (respektive vůči Romům obecně). V různých situacích proto tvrdili, že oni nemusí vyjíždět za prací do českých zemí, protože mají v Jolanech práce dost. Tím jednak demonstrovali dobré vztahy a přijetí ze strany neromských vesničanů, současně ale převraceli kapitál migrační zkušenosti v negativně vnímanou neschopnost zajistit si práci „doma“. Dynamika situačního vymezování se umožňuje takový obrat, přestože právě tyto „privilegované“ rodiny mají s prací v českých zemích nejbohatší zkušenosti a v jiných situacích o ně své postavení v rámci romské komunity i vesnice opírají.

Podobně jako to popsal Grill na příkladu jednoho z Romů (2012: 7–12), Romové se můžou ocitnout v situaci *tele* / „dole“ i v rámci naplňování strategií pohybu *opre* / „nahoru“. Romové v obci tak mohou migrační zkušenost, resp. pohyb v rámci lokální sídelní struktury, kapitalizovat jen za souhry podmínek naplňování neromských standardů schopnosti *te chulajinel* / „umět hospodařit“ a stvrzování identifikace s lokální romskou komunitou, v rámci které se má sociální mobilita odehrávat.

Prameny

Archivní materiály

Štátny archív v Prešove – pracovisko Archív Svidník, „Žiadany menný zoznám vysťahovalcov do iných štátov v rokoch 1900–1938 z obce [Jolany]“ zápisky MNV v *Jolanech* 19. 2. 1986, krabice č. 15

Kronika obce *Jolany* (uložena na obecním úřadě obce *Jolany*)

Seznam použitých nahrávek z archivu Semináře romistiky

Nahrávka č. 2012–05–24–01, rozhovor se B. K. a J. K., 24. 5. 2012, Jolany, vedl Pavel Kubaník;

Nahrávka č. 2014–07–29–01, rozhovor s Monikou Grundzovou, 29. 7. 2014, Praha, vedl Jan Ort;

Nahrávka č. 2014–12–22–01, rozhovor s J. K. a M. K., 22. 12. 2014, Jolany, vedl Jan Ort;

Nahrávka č. 2015-01-27-01, rozhovor s F. K., 27. 1. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-03-06-01, rozhovor s M. L. a O. L., 6. 3. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-04-17-01, rozhovor s F. M. a S. M., 17. 4. 2015, Jolany, vedl
Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-05-11-03, rozhovor s F. K. a P. F., 11. 5. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-06-12-01, rozhovor se D. G. a M. G., 12. 6. 2015, Jolany, vedl
Jan Ort;
Nahrávka č. 2015-07-03-01, rozhovor s J. B., 3. 7. 2015, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-02-28-03, rozhovor s L. V., 28. 2. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-01-10, rozhovor s G. K., 1. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-03-07, rozhovor s M. D., 3. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-06-02, rozhovor s J. Š., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-08-06-03, rozhovor s D. C., 6. 8. 2016, Jolany, vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-09-24-03, rozhovor s R. K., F. K. a L. K., 24. 9. 2016, Jolany,
vedl Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-09-27-01, rozhovor s O. L. a K. L., Jolany, 27. 9. 2016, vedl
Jan Ort;
Nahrávka č. 2016-09-27-04, rozhovor s F. K. a R. K., Jolany, 27. 9. 2016, vedl
Jan Ort.

Literatura

- Barša, P. 2015. *Cesty k emancipaci*. Praha: Academia.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.
- Burrawoy, M. 1998. The Extended Case Method. *Sociological Theory*, 16 (1), 4–34.
- Castle-Kanerová, M. 2003. Round and Round the Rounabout: Czech Roma and the Vicious Circle of Asylum-seeking. *Nationalities Papers*, 31 (1), 13–25.
- Davidová, E. 1995. *Romano drom: cesty Romů 1945–1990. Změny v postavení a způsobu života Romů v Čechách, na Moravě a na Slovensku*. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého.
- Dobrotská, M. 2001. Slováci na ceste do nového sveta. *Historická revue*, 12 (7), 20.
- Dobruská, Petra [v tisku]. The mobility of Roma from a Slovak Village and its influence on Local Communities. In: Hornstein Tomic, Caroline, Scholl-Schneider, Sarah, Pichler, Robert (eds.) *Remigration to post-socialist Europe: Hopes and realities of return*. Berlin: LIT Verlag.
- Doubek, D., Levínská M., Bittnerová, D. 2015. *Pomoc a pořádek: kulturní modely v pomáhajících profesích*. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy.
- Fanon, F. 1964 [1955]. *Antillais et Africains*. In: Fanon, F. *Pour la révolution africaine. Œcrits politiques*. Paris: François Maspero, 27–36.
- Fanon, F. 2011. *Černá kůže, bílé masky: postkoloniální myšlení I*. Praha: Tranzit.
- Grill, J. 2008. „Mange mište pro Čechy“ (Mně je v Čechách dobře): slovenští Romové na českých stavbách. *Migrace-on-line*. [Online]. Multikulturní centrum Praha. Dostupné z: <http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/mange-miste-pro-cechy-mne-je-v-cechach-dobre-slovensti-romove-na-ceskych-stavbach> [cit. 27. 12. 2016].
- Grill, J. 2012. ‘Going up to England’: Exploring mobilities among Roma from Eastern Slovakia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38 (8), 1269–1287.
- Grill, J. 2013. „Roma asylum migrations from Czech Republic to Canada and back.“ In: *Roma migration to and from Canada*. Budapest: Central European University CPS, 89–128.
- Grill, J. 2015. Historické premeny štruktúry medzikultúrnych vzťahov. Formy spoluzitia v prípade Tarkoviec na východnom Slovensku. In: Podolinská, T., Hrustič, T. (eds.). *Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku*. Bratislava: Veda, 146–171.
- Grygar, J. 2016. *Děvušky a cigarety: o hranicích, migraci a moci*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Guy, W. 1977. *The Attempt of Socialist Czechoslovakia to Assimilate its Gypsy Population*. Disertační práce. Bristol: University of Bristol.
- Haišman, T. 1988. K počátkům územních pohybů michalovských Romů do Kladna. In *Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací pro etnologii*

- a folkloristiku, č. 11 (Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR), sv. 10 (Cikáni v průmyslovém městě – problematika adaptace a asimilace), č. 1, 10–88.
- Hübschmannová, M. 1993. *Šaj pes dovakeras. Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Hübschmannová M. 1999. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice 1945–89*. Praha: Socioklub, 16–66.
- Hudousková, R. Ort, J., Sadílková, H. 2015. Romové v Praze. (Texty k historii Romů v Praze po roce 1945). *Praha sdílená a rozdělená*. [Online] Multikulturní centrum Praha. Dostupné z: <http://praha.mkc.cz/?topics=romska-praha> [cit. 18. 12. 2016].
- Janků, K. 2007. *Lepší život: Migrace v česko-kanadských romských rodinách*. Dizertační práce. Brno: Masarykova Univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Kobes, T. 2012. „Naši Romové“ – difrakční vzorce odlišnosti východoslovenského venkova. *Romano džaniben* 19 (2), 9–34.
- Kováts, A. (ed.) 2002. *Roma migration*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences Institute of Minority Research – Centre for Migration and Refugee Studies.
- Kužel, S. 2008. Neformální ekonomika mezi obyvateli východoslovenské vesnice a romskou „osadou“. In: Jakoubek, M., Hirt, T. (eds.). *Rómske osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropologického výskumu*. Bratislava: Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, 71–91.
- Lánský, O. 2014. Postkolonialismus a dekolonizace: základní vymezení a inspirace pro sociální vědy. *Sociální studia*, 11 (1). Katedra sociologie FSS MU, 41–60.
- Matras, Y. 2000. Romani Migrations in the Post-Communist Era: Their Historical and Political Significance. *Cambridge Review of International Affairs*, 12 (2), 32–50.
- Matras, Y. 1998. The Recent Emigration of Roma from the Czech and Slovak Republics. Report submitted to the Council of Europe Population and Migration Division, August 1998, MG-S-ROM.
- Nekorjak, M. 2005. „Labour migration of Ukrainians into the Czech Republic.“ Nepublikovaný pracovní text pro the European Graduate School for Social Sciences seminar, Telč 19.–22. 5. 2005.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu PČR.
- Pavelčíková, N. 2009. Příchod olašských Romů na Ostravsko v 50. letech 20. stol. (ve světle dobových zpráv). *Romano džaniben*, 16 (ňilaj), 37–66.
- Sadílková, H. 2015. Nad svědectvím paní Anny Surmajové. *Romano džaniben*, 22 (1), 125–132.
- Sadílková, H. 2016. *Poválečná historie Romů ve vzpomínkách pamětníků: Možnosti rekonstrukce poválečné migrace vybrané skupiny Romů ze Slovenska do českých*

- zemí. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Dějiny a kultury zemí Asie a Afriky.
- Scheffel, D. 2009. *Svinia v čiernobielym*. Prešov: Centrum antropologických výskumov.
- Scheffel, D. 2014. Belonging and domesticated ethnicity in Veľký Šariš, Slovakia. *Romani studies*, 25 (2), 115–149.
- Skupnik, J. 2007. Světy se zrcadlem. Marginalizace a integrace z hlediska sociopsychologické dynamiky společnosti. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 43 (1), 133–148.
- Synková, H. 2003. *Čeští a slovenští Romové: hranice a migrace*. Rigorózní práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Etnologický ústav.
- Synková, H. 2006. In the Czech Republic they call you ‘Mister’: The migration of Slovak Roma as atactic to overcome exclusion. *Migrace-on-line*. [Online]. Multikulturní centrum Praha. Dostupné z: <http://migrationonline.cz/en/in-the-czech-republic-they-call-you> [cit. 27. 12. 2016].
- Uherek, Z. 2007. Romské migrace ze Slovenska v kontextu evropských migračních trendů. *Sociologický časopis*, 43 (4), 747–774.